

РЕЦЕНЗІЇ

УДК 82:94(477)“13”

РЕЦЕНЗІЯ НА КНИГУ: Галицько-Волинський літопис. Текстологія / за редакцією О. Толочка. Київ : Академперіодика, 2020. 929 с.

Тетяна ВІЛКУЛ

докторка історичних наук, провідна наукова співробітниця
Інституту історії України Національної Академії Наук України
e-mail: tvilkul@gmail.com
DOI: 10.15330/gal.38.233-248
ORCID: 0000-0003-2737-8372

У 2020 р. вийшло вказане видання і я з подивом побачила себе серед його авторів. Кілька місяців протягом 2014 р. мені довелося працювати над цією темою разом з Центром досліджень Київської Русі, але надалі я участі в проєкті не брала, дозволу на використання моїх чернеток не давала, у книзі мною не написано жодного рядка. У 2022–2023 рр. на книгу виходили обґрунтовані некомпліментарні рецензії¹, у яких, однак, розглядалися переважно історичні й генеалогічні проблеми, як їх висвітлено у книзі. Підназва книги – «Текстологія», тому варто зупинитися саме на цьому аспекті видання. Відтак, я вирішила представити читачам мій відгук.

Книга містить передмову редактора Олексія Толочка (с. 5), його ж Вступ під назвою «Галицько-Волинський літопис: історія тексту» (с. 9–53); основну частину книги «Галицько-Волинський літопис: тлумачний коментар» (с. 55–659), написану авторським колективом із семи дослідників; «Предметний покажчик» з особистими іменами та географічними назвами, згаданими в рецензованій книзі (с. 660–691, bold мій – Т. В.); «Граматичний покажчик до Галицького літопису» (с. 693–820) та «Граматичний покажчик до Волинського літопису» (с. 821–913). Два Граматичні покажчики слів зі словоформами зроблені лінгвістом-фахівцем із давньоруської мови Іриною Сергіївною Юрієвою. Це скрупульозна якісна окрема праця. Єдине, що з'ясовується під час порівняння з текстами джерела – обидва вони (далі: Покажчики) зроблені за стандартною для лінгвістів методикою виключно на матеріалі старшого Іпатіївського списку (далі: Іпат). Цей рукопис 1-ї половини XV ст. є найбільш цікавим для лінгвістів, тоді як молодший Хлебниковський (Хл) XVI ст.² зазнав грамотного церковнослов'янського редагування і багато в чому втратив південноруські мовні риси³. При цьому, зрозуміло, у Покажчики не потрапили ті початкові читання, які збереглися тільки у Хл та похідних від нього рукописах.

¹ Див.: Dąbrowski D. Badając Kronikę Halicko-Wołyńską (Kronikę Romanowiczów). Rozważania na marginesie opracowania Oleksija Tołoczki. *Kwartalnik Historyczny*. 2023. R. CXXX. № 2. S. 379–397; Александрович В. «Новий літописець» як текстологія тексту, не вартого прочитання? Галицько-Волинський літопис: текстологія / за редакцією О. П. Толочка. Київ, 2020. 929 с. 18 с. іл. *Княжа доба: історія і культура*. Львів, 2022–2023. Вип. XVI. С. 147–264.

² Видання Іпатіївського списку в цілому, від початку Повісті временних літ до закінчення ГВЛ див.: Ипатьевская летопись. *Полное собрание русских летописей*. Т. 2. Москва : Языки славянской культуры, 2001. 648 с. (це репринтне перевид. *Полное собрание русских летописей*. Т. 2. 1908, за ред. О. О. Шахматова). Нове видання ГВЛ саме за Хлебниковським рукописом з варіантами за Іпат та кількома списками з родини Хл, див. у: *Chronica Galiciano-Voliniana (Chronica Romanoviciana)* / eds. D. Dąbrowski, A. Jusupović, I. Juriewa, A. Majorow, T. Wiłkuł. *Monumenta Poloniae historica. Nova series. XVI*. Kraków ; Warszawa : Polska Akademia Umiejętności, 2017. 710 s.

³ Окрім того, для лінгвістів цікавими є ще північні риси, які нашарувалися в Іпат над південними. Моя щира вдячність Сергієві Львовичу Ніколаєву за оцінку списків, а також консультації щодо певних особливостей давньоруського мовлення у Галицько-Волинському літописі.

Але для включення їх у Показчики потрібна повна лінгвістична реконструкція тексту Галицького (далі: ГЛ) і Волинського (ВЛ) літописів, які до нас дійшли у складі Галицько-Волинського літопису (ГВЛ), що не було завданням книги. Проте авторський колектив часто віддає перевагу читанням Хл, *ніде не попереджаючи* читачів про таку розбіжність їхньої роботи з працею єдиного лінгвіста в їхній команді⁴. На жаль, голос лінгвіста можна почути лише зрідка, розшифровуючи значення окличного знаку «!», яким супроводжуються хибні форми Іпат у Показниках.

Вступ складається з таких параграфів: «Вступні зауваження» (с. 9) з уведенням читача в проблематику; «Головні етапи вивчення Галицько-Волинського літопису» з обраною бібліографією (с. 10–14); «Методи і прийоми» (с. 14–16); «Архетип і оригінал» з розмірковуваннями щодо вигляду протографа двох старших, Іпатівського (у рецензованому виданні: Іпат.) та Хлебніковського (Хлебн.; у даній рецензії позначено як Хл), рукописів та середньовічних чернеток у цілому (с. 16–20); «Галицько-Волинський літопис і Хронограф» з екскурсом в область взаємин пам'яток (йдеться про реально відомий у трьох рукописах «Іудейський хронограф») (с. 20–26); «Лінгвістичний рубіж» між Галицьким літописом (надалі: ГЛ) та Волинським літописом (ВЛ), що припадає на 1260–1261 рр., із зауваженнями щодо певних мовних особливостей цих частин ГВЛ – використання *dativus absolutus* та деяких інших (с. 26–28); «Галицько-Волинський літопис і пам'ятки літописання» з матеріалом щодо запозичень з Київського літопису кінця XII ст., Повісті временних літ та гіпотезою про знайомство автора ВЛ із суздальськими зводами (с. 29–35); «Лінгвістичні дані та критика тексту» з оглядом напрацювань Дмитра Чижевського, Діна Ворта, Данієли Хрістової, Ірини Юрієвої (с. 35–36); «Перехідна зона»: порівняння написання імені князя й першого короля Литви Міндовга («Миндогъ» або «Миндовгъ») на різних аркушах ГЛ та ВЛ покликане підтримувати гіпотезу щодо значного втручання автора ВЛ у текст свого попередника (с. 37–38); «“Перехідні формули” ГВЛ» стосується типових позначень плину часу в обох частинах літопису (в ньому вони мають велику вагу, адже ГВЛ початково не мав хронологічної сітки й позначення років «В лѣто 6720» та под. були додані лише в Іпат напочатку XV ст.) (с. 38–42); «Формули авторської присутності», де йдеться про вирази «сказахомъ», «писахомъ», «на предьнаѣ / предьлежащее възвратимъ сѧ» та ін. (с. 42–46); «Редакційні епізоди» з гіпотетичними «розшаруваннями» «утручань» волинського літописця у текст галицького (с. 46–50); «Гіпотези і сценарії» з нарисом, як міг іти розвиток цієї гілки літописання XIII ст., на думку О. Толочка (с. 50–53).

Основна частина поділяється на «Показчик інципів» (с. 57–69) та власне «Тлумачні коментарі» (с. 71–659). Перший є, так би мовити, гідом у коментарях: вказано перші й останні коментовані слова певного фрагмента ГВЛ, а також ініціали автора даного коментаря. Тлумаченням піддано не весь текст літопису повністю, а обрані авторським колективом фрагменти. Авторський колектив: чл.-корр. НАНУ Олексій Толочко – О. Т.; ак. НАНУ Петро Толочко – П. Т.; Вадим Арістов – В. А.; Володимир Ричка – В. Р.; Вадим Ставицький – В. С.; Катерина Кириченко – К. К.; Ярослав Затилюк – Я. З. Як уже відзначалося, фальшивою є позначка Т. В., Тетяна Вілкул. Аби вказати конкретного автора, вживатиму спочатку ім'я та прізвище, надалі ж

⁴ Деінде пропонуючи цілковито волонтаристські «вирішення» складних питань, без знання відповідної наукової літератури. Напр., с. 18, прим. 14: «Це, своєю чергою, пояснює деякі особливості тексту Іпат. порівняно з Хлебн., зокрема величезну кількість **додаткових** (bold мій. – Т. В.) «и», «же» тощо. **Переверстуючи** протограф у **двоколонковий** рукопис із надзвичайно вузьким рядком, де **важко** було **дотримати** його **одноманітного завершення**, переписувач Іпат. додаванням їх, як дрібною монетою, **калібрував** рядок». Нагадаю, у давнину існувала система перенесень частини слова на наступний рядок чи аркуш, жодних проблем з цим не існувало. Службові лексеми досліджують лінгвісти і для попередніх висновків треба мати бодай поверхові уявлення про історичний синтаксис давньоруської мови. Натомість авторський колектив відзначився у незнанні набагато простіших речей у лексиці та граматиці, див. нижче. Дана примітка О. Толочка є одночасно наївною і шкідливою, бо містить відверті грубі помилки.

переважно прізвище повністю⁵. Оскільки, як спробую далі показати, значні помилки трапилися на етапі збору матеріалу та розуміння давньоруського тексту, практично не розбиратиму ідеї авторського колективу. Наведені нижче приклади являють собою лише невеличку частку виявленого під час читання книги.

Збір матеріалу. Передусім варто зупинитися на твердженнях, які не збігаються з наявними текстуальними фактами. Як зазначає О. Толочко, «у “галицькій” (частині. – Т. В.) відсилення до попередньо чи згодом мовленого передає формула, що має дієслово усного мовлення “сказати” або “речи” (“скажемъ”, “сказахомъ”, “рекохо”⁶). Натомість у “волинській” частині, за єдиним винятком, в аналогічних формулах маємо дієслово писемного вислову (“...псахомъ”)⁷» (с. 43–44). Згодом, проте, зазначає вже три винятки: «...табл. 6 свідчить, що в **трьох місцях** “галицького” літопису є формули, характерні саме для “волинського” літопису: “си же написахомъ в Романѣ . **древле** бо писати си . ннѣ же здѣ вписано бы^с в послѣднѣаѣ”; “си же потомъ спишемъ”; “**древле** писахомъ . во Коуремьсиноу рать”⁸» (с. 45 – тут і далі bold та більшість графічних маркерів мої. – Т. В.). Далі О. Толочко розмірковує про «волинське редагування», не зважаючи на те, що в наведених ним цитатах присутня лексика, характерна *виключно* для ГЛ (пор. с. 36 книги про те, що «древле» зустрічається по 1259 р.). Також забуває інший характерний приклад: «здѣ не *писахомъ* в заднѣаѣ *впишемъ*», – з двома словами для позначення письма у фрагменті однозначно «галицькому», з обіцянкою літописця обрахувати роки «по Антивохъиискъмъ Соромъ . алоумъпиѣдамъ», тобто, „антиохійським «соуромъ»-сирійцям, олімпіадам” та ін. (ПСРЛ 2, 820). Окрім того див. ще одне «скажемъ» у ГЛ та три «скажемъ» у ВЛ (ПСРЛ 2, 762; 858, 887, 914). Якщо у нас стільки винятків (3 врахованих і 6 непомічених) з низки на півтора десятка прикладів, то твердження з приводу «дієслів усного мовлення» та «дієслів писемного вислову» втрачає сенс.

Також у підрозділі про «конектори», тобто, вказівки часу, що пов’язують «епізоди», тобто, більш-менш цілісні фрагменти оповіді у складі ГЛ чи ВЛ, невірно зазначено, що прислівник «посемъ» повністю відсутній у ГЛ: «**відсутня** в “галицькій” частині формула “и посемъ” / “посем же”» (с. 38, 42). Пор.: «*посем* же долгоу времени миноувшю»; «и *посемъ* скажемъ в Галицинѣ могилѣ»; «*Посе*^м же времени миноувши» за Хл, в Іпат заміна на «Въ лѣто 6720»; «аще *посемъ* коли боудеть»; «*Посемъ* . скаже^м». При цьому, Юрієва в Показчику ГЛ відзначає 4 з 5 випадків (с. 780), вказуючи стовпчиків та рядки відповідних висловів за стандартним виданням Іпат (ПСРЛ 2, 722: 21, 757: 24, 762: 1; 719: 23). Нею також узято до уваги те, що в першого видавця цієї версії 2-го тому Повного Зібрання Руських Літописів (ПСРЛ; т. 2 – 1908), Олексія О. Шахматова, словоподіл відрізняється у ГЛ та від початку ВЛ. Річ у тім, що у середньовічних рукописах відсутні інтервали між словами, а це в даному разі важливо, тому що можна побити, виділяючи прислівник «посемъ», а можна – як у парі прийменник + займенник «по семь». Тобто, в Показчику ГЛ вказана вихідна форма прислівника «посемъ», далі зазначено точне написання «за Шахматовим», як воно йде у виданні, «по семь» та «по се^м». Можна було б орієнтуватися на дані своєї книги. Неврахування 5-го прикладу (ПСРЛ 2, 731: 21, вар. 26) у Показчику ГЛ пов’язане з тим, що в ньому не відображені варіанти Хл.

Науковці, які збирають матеріал неповно й неточно, втрачають довіру читача, навіть якщо йдеться про «зрештою дрібниці». Але якщо справа гірше і не зв’язалися великі речі – це показник поганої халтурної роботи. У даному разі йдеться, на жаль, власне про це. Зокрема, не зв’язався такий украй важливий матеріал, безпосередньо пов’язаний з особливостями мовлення у ГЛ та ВЛ, як ужиток давального самостійного (лат. *dativus absolutus*, О. Толочко використовує абревіатуру ДА; в цій рецензії далі – dat. abs.). Його вважають «основною наративної стратегії літописця»-автора ГЛ⁷. О. Толочко покликається на працю Д. Чижевського 1953 р.⁸ Це

⁵ За винятком О. Толочка та П. Толочка, тут кожного разу додаватиму ім’я дослідника.

⁶ Текст у: Іпатьевская летопись. *Полное собрание русских летописей*. Т. 2. Стп. 836, 841, 842. (Надалі поклики на це джерело: ПСРЛ 2, 836, 841, 842).

⁷ Шевелева М. Н. Вторичные имперфективы с суффиксом -ыва-/ива- в летописях XII–XVI вв. *Русский язык в научном освещении*. Москва, 2010. № 2 (20). С. 215.

⁸ Tschizewskij D. Zum Stil der Galizisch-Volynischen Chronik, *Südostforschungen*. 1953. № 12. S. 79–109.

ті самі дуже характерні для ГЛ конструкції на кшталт «*Собравию же Роурикоу половци и роуси много* . и приде на Галичъ»... У фразі може бути нарощено 2–3, іноді більше таких зворотів⁹. Перекласти вирази з *dat. abs.* в сучасних слов'янських мовах буквально – незрідка неможливо. Переклад українською включатиме дієслова в минулому часі: „Рюрик зібрав багато половців та русі (або: велике військо з половців та русі) й виступив на Галич”. За підрахунками Юрієвої, «Дієприкметників, що входять у давальний самостійний, в галицькій частині... бл. 2,8 % від усіх слів. У волинській частині їх... бл. 0,8 %. Для порівняння, в Київському літописі за Іпатіївським списком таких дієприкметників... 0,4%, в Суздальському літописі за Лаврентіївським списком... бл. 0,6 %»¹⁰. О. Толочко зазначає: «як показує таблиця, складена вченим (Чижевським. – *Т. В.*), частотність ДА **послідовно знижується, починаючи з стп. 815**» (с. 26; «стп. 815» – мається на увазі ПСРЛ 2, 815). Це твердження невірне, і якби слововжиток цим автором було звірено, з'ясувалося б, що десяток стовпчиків 815–824 дійсно показують спад використання (27 прикладів), натомість наступний десяток зі стп. 825 по 834 демонструє значний підйом (63 приклади), а безпосередньо перед закінченням ГЛ цифри вирівнюються й досягають середніх показників (38 прикладів; середні показники складають 37–45, місця ужитку див. прим. 13). Чому Д. Чижевський, котрий закінчив свій земний шлях майже пів століття тому, припустився у 1953 р. неточності, нам не дізнатися, але ці дані видатного вченого хибні. Я зробила підрахунки за аркушами тексту і пов'язала їх із нумерацією за стовпчиками видання ПСРЛ. Далі відзначено номери аркушів за Іпат, у дужках номери стовпчиків та, через двокрапку, рядків за ПСРЛ, т. 2. Див. також прим. 12 з приводу останнього десятка стовпчиків у ГЛ та першого десятка у ВЛ. Детальніше звертаюся до цього питання в окремій роботі, тут вказую загальні дані. Отже: ГЛ обіймає 38 аркушів, з першої третини 245-го (715: 20¹¹) по початок арк. 283 (848: 8 – починається аркуш, 848: 17 – закінчується ГЛ¹²). ВЛ займає 24 аркуші, з продовження арк. 283 (848: 19) по 307 зв. (неповний, 938: 13). Щодо *dat. abs.* у ГЛ маємо такі показники. П'ять аркушів на початку тексту, 245–249 зв. включно (715: 20–733: 23) – **73** приклади; у середині літопису, арк. 262–266 зв. (774: 9–791: 26) – **76** прикладів; наприкінці, арк. 278–282 зв. (830: 17–848: 8) – **78** прикладів. Натомість у ВЛ п'ять аркушів на початку тексту, з продовження 283 по 288 зв. включно (848: 19–864: 22) – **17** прикладів; усередині з 293 по 298 зв. (881: 20–899: 2) – **25** прикладів; на закінченні з арк. 303 по 307 зв. (917: 4–938: 13) – **16** прикладів.

Як бачимо, немає жодного «поступового зниження» частоти використання *dat. abs.* У ГЛ цифри для початку, середини й закінчення літопису – 73, 76 та 78 прикладів. Для ВЛ, відповідно: 17, 25 та 16 прикладів. Тобто, приблизно у три-чотири рази менше за ГЛ. Якщо узяти наведені в роботі І. Юрієвої 2013 р. загальні дані щодо *dat. abs.* у відсотках відносно всіх слів у кожному зі зводів, то 2,8 % *dat. abs.* у ГЛ порівняно з 0,8% у ВЛ співвідносяться схоже – в останній у **3,5 рази** менше подібних дієприкм. У ГЛ частота ужитку коливається, але це не пов'язано з авторством. За моїми попередніми спостереженнями, провокували вживання *dat. abs.* описи героїчних битв Данила та членів його родини (брата Василька, синів Лева, Романа і

⁹ Див., напр., три у фразі: «*Сѣтоуду же проидоша ко Звенигороду . звенигородцемъ же лють борю-щимса имъ с ними и не поуцаюшимъ ко граду . ни ко встрожнымъ вратомъ . внем же стоающимъ вкрътъ града*» (ПСРЛ 2, 724–725). „А звідти перейшли до Звенигорода. Звенигородці ж, люто билися вони з ними (супротивниками) й не підпускали до укріплень і до брами острога; вони ж (супротивники) стояли навколо міста”. Дві у фразі: «*Василкови же сбодену бывшую . а самому Данилоу бодену бывшую в перси младаства ради и боуести . не чюаше ранъ бывшихъ на телеси его . бѣ бо возрастомъ . и і . лѣтъ бѣ бо силенъ*» (ПСРЛ. Т. 2. Стп. 743–744). „Василька (Гавриловича, боярина, а не брата Данила. – *Т. В.*) простромили списом (або: збили з коня списом), а сам Данило був поранений списом у груди. Але через молодість та відвагу він не відчував (спочатку) ран на своєму тілі. Було йому (лише) 18 років, він був сильним”. Дієприкметники українською буквально не перекладаються.

¹⁰ Юрьева И. С. Некоторые особенности синтаксиса, морфологии и лексики так называемой Галицко-Волынской летописи, *Лингвистическое источниковедение и история русского языка (2012–2013)*. Москва, 2013. С. 139.

¹¹ Цей аркуш містить ще кілька рядків із закінчення Київського зводу, власне ГЛ починається з 715: 22.

¹² Далі на цьому ж аркуші продовжується ВЛ.

Шварна), тоді як міжнародна політика або описи будівництва міст і церков суттєво знижували відсоток використання цієї конструкції.

Навіщо нам сухі цифри ужитку *dat. abs.* на 5 аркушів чи 10 стовпчиків видання ПСРЛ, т. 2, на початку, в середині та закінченні ГЛ та, відповідно, ВЛ? Річ у тім, що дослідники справедливо вважають *dat. abs.* одним із ключових показників у характеристиках ГЛ та ВЛ. Серед іншого на використання цього звороту власне О. Толочко зіпер таку тезу: «Отже, насправді **за критерієм частотності ДА** слід було б мовити **не про різкий рубіж** між статтями Іпат. 1260 / 1261 рр., **а про довгу “перехідну зону”**» (с. 26). Звірка реальних показників ужитку *dat. abs.* демонструє, що насправді йдеться власне про різкий рубіж – частота ужитку різко падає з початком ВЛ, зменшуючись більш ніж у чотири рази¹³. Треба сказати, історики не завжди можуть перевірити дані лінгвістів і часом змушені посылатися на них без власноручної звірки текстуальних чи мовних фактів. Проте *dat. abs.* – така форма, яка легко уловлюється і не вузькими фахівцями; до того ж, усі словоформи присутні в Показчиках І. Юрієвої, у разі сумнівів можна було звернутися до них. Тобто, для звіряння потрібна була сама ця дія – звірити. Працювати з джерелом.

До цього, існують же і такі словоформи, а також велика низка лексем (на яких поки не зупинятимусь, але їх чимало), котрі у ВЛ не стають у разі рідкіснішими, а повністю зникають із закінченням ГЛ. Це трапляється без будь-якої «перехідної зони», одразу з початком тексту волинського літописця. Наприклад, акт. дієприкм. минулого часу від «рещи» (мовити) у непрямих відмінках однини, дав. «рекъшоу» / «рекшю», також наз. одн. жін. «рекши», наз. двоїни «рекша», наз. множини «рекше», зокрема як вводне слово, дав. множини «рекшимъ». Названі форми не зустрічаються у ВЛ взагалі, тоді як у ГЛ бачимо статистично значимі показники, 58 прикладів ужитку (пор. у Показчиках: с. 790, 890)¹⁴. Вони важливі, зокрема, в тому сенсі, що через них оформлено пряму мову діючих осіб. Напр., афоризм «прегордого» угорського вельможи «Фили»: «рекшю емоу единъ камень много . горньцевъ избиваетъ», – «Він сказав: «Один камінь багато горщиків розбиває»»¹⁵. Чи князя Данила Романовича: «Данилови же рекшоу . аѣко же писание гл'ть . мѣдлаи на брань . страшливою дш'ю имать»¹⁶. – „Але Данило мовив: «Як промовляється по писаному (промовляють книги) «Зволікаючий у битві – має душу боягуза»,.. У перекладі це не так помітно, але ГЛ задає пряму мову дійових осіб через минулий час, найчастіше у зворотах з *dat. abs.* (букв.: «ним мовленому»), тоді як ВЛ – у теперішньому часі, використовуючи словоформу «река» у наз. (букв. «він, кажучий»), акт. дієприкм. тепер. наз. чол. Знов-таки, для перевірки уживаності достатньо зазирнути на відповідні сторінки обох Показчиків. Як уже відзначалося, чимало також такого матеріалу, коли у ВЛ відсутні лексеми в цілому, а не лише ті чи інші словоформи. Сучасні вчені широко користуються електронними версіями необхідних їм джерел, автор цієї рецензії не виняток. Можу сказати, спостерігаю довгу низку випадків, коли в разі пошуку потрібної лексеми, словоформи чи сталого сполучення слів – одразу після закінчення ГЛ пошук «викидає» на початок ГЛ. Відповідників у ВЛ не знайдено.

¹³ Наводжу детальніші дані з обрахунками на десяток стовпчиків. Останні 10 стовпчиків у ГЛ (включно зі стп.848, але лише з «галицьким» текстом): 839 – 6 прикладів (839: 10, 839: 11, 839: 24, 839: 26, 839: 27, 839: 28); 840 – 4 (840: 9, 840: 23, 840: 24, 840: 26); 841 – 4 (841: 7, 841: 11, 841: 14, 841: 24); 842 – 11 (842: 1, 842: 2, 842: 3 двічі, 842: 5, 842: 7, 842: 8, 842: 10, 842: 17, 842: 19, 842: 21); 843 – 1 (843: 3); 844 – 1 (844: 8); 845 – 0; 846 – 3 (846: 9, 846: 19, 846: 20); 847 – 4 (947: 5, 847: 9, 847: 26, 847: 27); 848 – 4 (848: 1, 848: 8, 848: 10, 848: 12); сума разом 38. Перші 10 стовпчиків з початку ВЛ: частина стп.848 з «волинським текстом» – 2 (848: 19, 848: 28); 849 – 0; 850 – 2 (850: 1, 850: 4); 851 – 1 (851: 3); 852 – 2 (852: 21, 852: 22); 853 – 0; 854 – 1 (854: 21); 855 – 1 (855: 1); 856 – 0; 857 – 0; сума разом 9. 38 поділити на 9 – бл. 4,2. Ця цифра приблизно збігається з рештою даних, обрахованих на матеріалі усього літопису Юрієвою. Більш як у 4 рази нижчою частота ужитку стає одразу з початком ВЛ.

¹⁴ Повністю не зникає лише минул. наз. чол. одн. «рекъ» (але подібних прикладів небагато, 2 у ГЛ та 1 у ВЛ).

¹⁵ ПСРЛ 2, 736: 15–16; Chronica. S. 75.

¹⁶ ПСРЛ 2, 767: 19–21; Chronica. S. 190.

Нижче О. Толочко твердить не лише про широку перехідну зону між ГЛ та ВЛ, а й про те, що пізній волинський редактор здійснив масивне втручання у текст галицького: «... “волинський” автор розпочав роботу, далеко зайшовши на територію попередника, і принаймні між ПСРЛ 2: 818 і ПСРЛ 2: 848... тексти “галицького” автора **суміщено з текстами** “волинського” (або ж відредаговано ним)» (с. 38). Спирається це твердження на написання імені першого короля Литви. Спочатку в ГЛ переважає «Миндогъ», а починаючи з (ПСРЛ 2, 818) використовується «Миндовгъ» (с. 37), різниця в одну літеру, часом з ознаками побутового письма («о» на кінці, «Миндого»). Спирати настільки важливу тезу на один показник, не працюючи при цьому з іншими, велика кількість яких заперечує припущення про «співіснування» галицьких та волинських «текстів», тобто великих фрагментів різного походження на закінченні ГЛ – не можна. Тим більше на такий, м’яко кажучи, не сильний показник, як написання іноземного імені. Інші транскрипції імен у ГЛ показують, що книжник міг відійти від реальної вимови доволі далеко. Варто згадати тільки «Жалюшь . Поурьскыи» зам. Зальцбургський в описі зустрічі Данила з угорським королем та німецькими послами (ПСРЛ 2, 814). Що стосується «в» в імені, треба було б зважити на обставину, що у Новгородському І літописі маємо «Миндовга» та «Миндовгови» (отже, з «в») ¹⁷, хоча проблема складна, адже литовський дифтонг дозволяє у принципі як давньоруське «Миндогъ», так і «Миндовгъ» ¹⁸. Але в загальному сенсі невірне написання складних іноземних слів часто-густо залежало від такого явища, як «уперта помилка переписувача» – кількаразове однаково невірне написання не власне автора тексту, а пізніших переписувачів. Тобто, у гру міг бути задіяним переписувач спільного протографа Іпат–Хл, а не автори ГЛ та ВЛ. На такій хиткій підставі можна обґрунтувати кілька взаємосуперечливих гіпотез, а відповідно, неможливо ґрунтувати будь-які висновки.

Як видається, зараз завдяки Показчикам ГЛ і ВЛ відкриті широкі можливості для послідовного опрацювання особливостей обох текстів. Поки що з того, що вдалося звірити в першу чергу – з’ясувалося, що твердження Толочка про характеристики обох пам’яток щодо ужитку *dat. abs.* не відповідає реаліям. Тим часом, на це положення О. Толочко спирає гіпотезу про «широку перехідну зону» між ГЛ та ВЛ, що прямо заперечується виявленими текстуальними фактами. Маємо різкий рубіж між ГЛ та ВЛ. Значні зміни у мовних характеристиках тексту починаються з перших фраз ВЛ. Також, повністю «провисає» гіпотеза про масивне втручання волинського автора на закінченні ГЛ. Так сталося тому, що авторський колектив рецензованого видання зробив *неякісну* роботу на *першому етапі дослідження*, недопрацювавши на етапі згромадження текстуального матеріалу. Причому, йдеться не про якісь специфічні

¹⁷ Причому не лише в молодшій редакції Новгородського І, а й у Синодальному списку XIII–XIV ст., старшому з усіх літописів, що збереглися до нас. Див.: Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов / под ред. и с предисловием А. Н. Насонова. Москва ; Ленинград : АН СССР, 1950. С. 84.

¹⁸ Наскільки я зрозуміла, старо-литовський дифтонг [aw] в *Mindaugas* однаково міг був переданим у давньоруській через «о» та «ов». Зважаючи на те, що певний час написання «Миндогъ» та «Миндовгъ» у ГЛ співіснують (ПСРЛ 2, 818–840), можна запропонувати кілька шляхів утворення такої картини. Перше пояснення: Миндог~ належить до оригіналу ГЛ. Тоді не виключено, що для ГЛ він міг бути МиндОгом, для Іпат–Хл – МиндОВгом. Під час переписування писець протографа Іпат–Хл спочатку міг скопіювати точно (Миндог~), потім став виправляти, і як завжди це буває в таких випадках, непослідовно (Миндог~/Миндовг~). Передача литовського дифтонга через просте -о- є рисою виключно ГЛ, так могло вимовлятися. Але якщо зіпертися на текст Новгородського І літопису з «Миндовг~», можливе й протилежне припущення. Друге пояснення: один з перших переписувачів не уважно прочитав іноземне ім’я, а далі у відповідних місцях вперто робив ту саму помилку. Потім його виправляли інші писці, або ж він сам власну помилку нарешті побачив, з рукописів відомий і такий, і такий розвиток подій. Крім усього іншого, ми не знаємо, скільки писців переписували протограф Іпат–Хл, була це одна людина чи їх було декілька в команді. Все, що маємо – це один список 1-ї половини XV ст. (Іпат) та другий список XVI ст. (Хл), інші пізніші й залежні від Хл. На жаль. Також цікаво поглянути на те, скільки взагалі варіантів імені Миндовга нараховано (з білоруської Вікіпедії): [https://be-tarask.wikipedia.org/wiki/%D0%9C%D1%96%D0%BD%D0%B4%D0%BE%D1%9E%D0%B3_\(%D1%96%D0%BC%D1%8F\)](https://be-tarask.wikipedia.org/wiki/%D0%9C%D1%96%D0%BD%D0%B4%D0%BE%D1%9E%D0%B3_(%D1%96%D0%BC%D1%8F)).

лінгвістичні складні речі, а про лексичні показники та прості словоформи, які цілком надаються на аналіз істориками.

Від «Вступу» перейдемо до окремих пунктів «Тлумачних коментарів».

Тлумачення до першого року князювання Данила з описом походу Рюрика на Галич та його наслідків для нащадків Романа Мстиславича, котрі на той момент ще були дітьми, надає О. Толочко (с. 46–48, 97–100, 104–107). Дослідник намагається довести, що в ГЛ у початковому вигляді були повністю відсутні відомості про похід Рюрика і що «військові епізоди» були внесені «волинським редактором». При цьому виділені ним ділянки «військових епізодів» не порівнюються з тією частиною літопису, що безсумнівно належить волинському літописцю. Тим часом, наприклад, дані щодо лексики ГЛ та, відповідно, ВЛ, не підтверджують його гіпотези. Такі слова, як «половци», «пѣшци», «потькнути», сполучення битися «w рѣку», характерні *виключно для ГЛ* (наприклад, половці не згадуються після 1253 р.)¹⁹. Відтак, «військові епізоди» не можуть бути «волинськими»²⁰. І навпаки, слова «сѣниматиса» 1 ГЛ / 4 ВЛ (ПСРЛ 2, 717; 857, 894, 895, 916), «мильи» 1 ГЛ / 4 ВЛ (717; 862, 885 двічі, 901), «засада» 1 ГЛ / 5 ВЛ (717; 928 двічі, 932, 933, 934) трапляються у фрагменті, визначеному О. Толочком як «основний текст» ГЛ. Насправді ж, подібну лексику полюбляє й частіше використовує саме автор чи один з авторів ВЛ. Звичайно, не можна виключати, що котрийсь з них прочитав свого попередника і просто захопився текстом з початку ГЛ. І попри те, преференції наочні.

Взагалі, авторський колектив, натрапляючи на низку схожих висловів у ГЛ та ВЛ, появу першого за часом, як правило, датує найпізнішим періодом 1290-х рр. і вважає «наслідком редагування». Це слугує «ключиком» на всі випадки життя. Практично не аналізується навіть такий порівняно простий показник, як лексика й показові словоформи (щодо останніх, усі дані вміщено у двох Граматичних покажчиках; звичайно, додатково треба працювати над уточненням складніших читань, ніж слова та словоформи²¹, а також варіантів Хл²², проте головне вже є). Наведені приклади не поодинокі, навпаки, маємо типовий стан речей. Авторський колектив захопився «розшаруваннями» на галицьку та волинську ділянки в ГЛ, *не супроводжуючи* свої міркування *порівнянням власне з ВЛ*. Знов-таки, не пророблено початкову роботу з текстуального звіряння матеріалу з двох частин літопису.

Можна відзначити також порушення методики проведення текстологічних досліджень. Повернемося до Вступних зауважень. З цієї точки зору прикметним є параграф «Методи і прийоми», де керівник усього проєкту, О. Толочко, передусім, припускає, що «існування тексту у двох свідках, що відбивають спільний архетип, значною мірою **звужує** кількість придатних до аналізу пам'ятки методів до так званої критики тексту» (с. 14). – Насправді наявність двох рукописів порівняно з одним, навпаки, значно розширює можливості дослідження, окрім того, що на додаток до текстуальної критики / текстології існують ще історичний, лінгвістичний, статистичних даних аналізи, методи генеалогічних студій, дослідження археологічних даних та ін. В цілому, О. Толочком заявлене **двоетапне** дослідження: спочатку дескриптивний етап, тоді інтерпретативний. Дескриптивний / описовий етап ним обмежується «повільним читанням»,

¹⁹ Детальніше: Вілкул Т. Похід Рюрика на Галич 1206 р. *Сіверянський літопис. Науковий журнал*. 2025. № 2 (182). С. 5–15.

²⁰ Якщо лексема кілька разів зустрічається у ГЛ і не трапилася жодного разу у ВЛ, то це з високою вірогідністю означає, що вона належить автору ГЛ. Такі випадки, коли пізній «редактор» вставляв свої інтерполяції у ранній текст, але ніколи не використовував їх у власному творі – теоретично можливі, але практично вірогідність їх наближається до нульової.

²¹ В обох Покажчиках враховано лише слово та його форми. Поєднання кількох слів у сталі вирази, виявлення тонких преференцій книжників – це вже праця самого дослідника. Але авторським колективом та, зокрема, редактором цього тому, не пророблено не тільки складних процедур. Ними не зроблено простого.

²² У Покажчиках читання Хл враховано лише в разі очевидних граматичних помилок Іпат. Цьому може зарадити електронний набір видання ПСРЛ, у якому збережено усі варіанти під тими ж номерами, як вони йдуть у виданні (див. <http://litopys.org.ua/>, відвідано з метою завантажити літописи у 2001 р.). У наборі, звісно, деінде трапляються помилки (зокрема збиваються візуально схожі номери приміток, 3 на 8 і навпаки, напр.), але вони нечисленні.

яке мусить виявити «порушення» у тексті – тоді як у дійсності текстуальна критика / текстологія базується на систематичному *зіставленні* текстуальних свідчень та аналізі й систематизації отриманих результатів. Інтерпретативний етап в О. Толочка несе ще назву «кон’єктурального методу». Проте, методом кон’єктур у текстуальній критиці зловживали до початку XIX ст. (кон’юктура – пропонуване дослідниками виправлення темних місць), а зараз цей метод займає ледь не останнє місце серед методів текстуальних досліджень. При цьому, автору вказаного параграфу незнайома фахова література у сфері текстуальної / текстології критики. З нею можна було б ознайомитись, напр., узявши бібліографічні дані з моєї книги *«Літопис і хронограф»*, яка початково обговорювалася у *«Центрі досліджень Київської Русі та Великого Князівства Литовського»*; український варіант – 2015 р., рос. видання з виправленнями – 2019 р. (зараз обидва завантажені на моїй сторінці на Academia.edu). Зокрема, важливими є праці Емануела Това, Брюса Мецгера, Карла Мааса, Ернеста Колвелла²³, однак у традиційній першій главі, присвяченій методиці та історіографії, в мене також поклики на десятки інших позицій у текстологічних студіях. Слід додати, в методиці є зайвим «винайдення велосипеда» (зокрема, у дисципліні, яка розробляється з XVI ст.). Тут переважно треба знати та засвоїти зроблене попередниками і працювати.

Треба відзначити, з такими дивовижними загальними поняттями про методику досліджень у текстуальній критиці / текстології коригують інші помилкові твердження. Значна їх кількість обертається навколо «вставок». Звернемося до основної частини рецензованої книги. Див.: «Придивімося до різночитань у головних свідках тексту: Іпат. «поима с собою Коурила митрополита»; Хлебн. «поима со собою митрополита Курила». Як бачимо, у протографі списків слово «митрополита» **не мало фіксованого місця в рядку, а отже, було глоскою**. Автор О. Толочко (с. 424). – Це твердження невірне, подібні явища визначаються як перестановка слів, що є одним із найбільш простих й одночасно частих різновидів різночитань у рукописах. Власне, перестановка – це «вхоплена» й одразу виправлена помилка переписувача. Механізм її такий: пропустив слово чи кілька, але тут-таки побачив і вставив у речення. З жодними глосами не пов’язане.

Неіснуюча «формула вставковості / вставки» (с. 313), автор Вадим Ставицький: «фрагмент завершується **формулою “вставковості”**: “...на преднее возвратимся”»; автор О. Толочко (с. 396): «...завершуються **формулою вставки** “мы же на преднее возвратимся”». – Насправді йдеться про вислів, який позначає повернення до головної теми оповіді після певного відступу. Причому, О. Толочко навіть знає вірне тлумачення цієї ознаки, див.: «Епізод завершується **стандартною формулою переходу до перерваної оповіді**» (с. 570). Не передбачає зміни автора.

Творення цілого «прийому інтегрування вставок». Автор – О. Толочко – вважає, що редактовані тексти відзначаються «формальною ознакою: єдністю прийому інтегрування вставки

²³ Бібліографічні дані: Тов Э. Текстология Ветхого Завета / науч. ред. Глеб Ястребов. Москва, 2001; Мецгер Б. М. Текстология Нового Завета. Рукописная традиция, возникновение искажений и реконструкция оригинала / Науч. ред. игумен Иннокентий (Павлов). Москва, 1996; Маас П. Критика текста / перевод с 4-го немецкого издания под ред. Д. О. Торшилова, *Аристей*, Москва, 2011. Вып. IV. С. 136–173 (1-ше видання – 1927). Також, надзвичайно важливим є збірник 14 статей Колвела: Ernest C. Colwell, *Studies in Methodology in Textual Criticism of the New Testament*. Vol. 9. Leiden : Brill, 1969. Річ у тім, що саме біблеїстика з XVI ст. і по сьогодні стоїть на передньому краї текстологічних студій. Зокрема, книги Старого Заповіту (Кн. Буття та історичні книги), а також історичні частини Нового Заповіту слугують взірцями для досліджень інших видів текстів. Методика звіряння різних за хронологією мовних шарів, *inconsistence* у формах, дослідження чисел іменників та форм дієслів – усе розроблено на давньоєврейських, арамейських, грецьких текстах та латині, і лише згодом перейшло на мови новочасні. Також для тих, хто робить настільки елементарні методичні та практичні помилки, не знаючи, що таке перестановки слів та впираючи на кон’юктури – корисними будуть традиційна *«Текстология»* Дмитрія С. Ліхачова та посібник Сергія О. Бугославського (див. прим. 16 та прим. 58 у моїй книзі). Вилкул Т. Л. *Летопись и Хронограф. Текстология домонгольского киевского летописания*. Москва : Квадрига, 2019. С. 21, 37. Зрозуміло, хто бажає читати в оригіналі – існують оригінальні видання: Емануеля Тоба на івриті та англійській (він є на Academia.edu), Мааса на німецькій і т. д.

до основного тексту **шляхом повторення** чи парафразування вислову з основного тексту (зазвичай інтерполяція «виводиться» повторенням фрази, яка передувала вставці, так що вставний фрагмент виявляється з обох боків окантований однаковими висловами)» (с. 47). – Повторення мають різну природу: є такі, що вказують на повернення від відступу до головної лінії оповіді; є риторичні; у давньоруській (як і в сучасній українській та ін. слов'янських мовах – у розмовній мові, а також близьких до розмовної наративах) мовлене на початку може промовлятися ще раз наприкінці тими самими або дещо іншими словами для закріплення враження. Не передбачає зміни автора. «Прийому вставковості / вставки» не існує.

Ще одна спроба трактувати як ознаки «вставок» те, що із вставками пов'язане бути не може, та ще й із покликом на традицію дослідження літописів. Само собою зрозуміло, без наукової літератури. «У **текстології літописання** вияви авторської присутності (такі, напр., як зазначення повернення до перерваної оповіді) трактуються переважно як **ознаки вставок** і загалом **пізніших** утручань у текст» (с. 42). – Наскільки мені відомо, ремарки літописця традиційно вважаються саме авторськими ремарками, а не редакторськими. Йдеться про повернення до головної думки чи якісь інші коментарі книжника (на кшталт: «послѣди скажемъ», «ихъ же не мощно сказати ни писати», «не исписахомъ zde», «си же написахомъ в Романѣ . древле бо писати си» „ми тут написали про Романа (Даниловича, хоча треба) було б раніше про це писати“). Відповідно, вони є сучасними до написання решти авторського тексту, а не «пізнішими».

Як можна трактувати розбіжності в рукописах, автор О. Толочко. Аналізується фрагмент ГЛ, де одного з бояр найменовано «ложь пламънь». Фрагмент цікавий своїми джерелами, є значні буквальні запозичення з «*Історії Іудейської війни*» Йосифа Флавія. Серед іншого О. Толочко зазначає: «Однак відповідний фрагмент міститься тільки в Архівському і Віленському списках «Іудейської війни», тобто, у хронографічній редакції, і відсутній у списках так званої «Окремої» редакції. Іншими словами, укладач ГВЛ **міг запозичити** цей текст **тільки з Іудейського хронографа**, який датується часом після 1262 р.» (с. 233). На підставі висловлених міркувань «шар» літопису датовано 1260-ми роками або пізніше. Проте коли рукописи поділяються на редакції і групи, загалом можливими є два варіанти – або певна версія зберігає початкове читання, або, навпаки, уводить інновацію. *Початкові* читання зберігаються у *неспоріднених* групах списків. Відтак, інформація з них *не надає* даних щодо часу розбіжностей у копіях. *Лише* із *вторинних* читань можна робити висновки з приводу спорідненості, часу роботи редактора і т. п. В даному разі, з того, що якимось читання знаходиться тільки в Іудейському хронографі й відсутнє в Окремій редакції «*Історії*» Флавія – саме по собі не впливає, що це інновація / вторинне читання. Своєю чергою, аби визначити, де інновація і де, навпаки, початкова версія, потрібно провести кілька непростих процедур: порівняння мови фрагмента та решти тексту, порівняння з грецьким оригіналом. Жодну з них О. Толочком не пророблено. Тим часом, якщо йдеться про початковий текст Флавія, то його можна датувати, починаючи з XII ст., коли в Києві фіксується переклад з грецької цього твору²⁴. Так виявляється, що О. Толочко не знайомий з базовими речами – як визначаються початкові та вторинні читання і як їх можна та не можна використовувати.

Авторський колектив без належних доказів постулює пряму залежність ГВЛ від Лаврентіївського, Радзивілівського та Новгородського І літописів (с. 28, О. Толочко; с. 267, Ставицький; с. 496–501, Вадим Арістов та ін.). Аби довести залежність, передусім, потрібно зробити коректне зіставлення текстів. Самі по собі витяги з літописів не доводять їх спорідненості, якщо тільки не йдеться про об'ємні запозичення принаймні на кілька рядків, а таких не знайдено. Натрапляючи на мікроцитати, необхідно здійснити дослідження, наскільки рідкісними є спільні вислови, у яких інших текстах вони зустрічаються. Визначити, чи існують

²⁴ Про виникнення цього твору у південно-західній Русі (у Києві) див. у передмові: Древнерусский перевод «Истории Иудейской войны». *История Иудейской войны* Йосифа Флавия. *Древнерусский перевод*. Т. 1 / изд. подготовили А. А. Пичхадзе, И. И. Макеева, Г. С. Баранкова, А. А. Уткин. Москва : Языки славянской культуры, 2004. С. 12. Про те, де саме відобразився Флавій у ГЛ – див.: Ibidem. С. 8–9, з покликом на (Орлов А. К. вопросу об Ипатьевской летописи. *Известия Отделения русского языка и словесности*. Ленинград, 1926. Т. 31. С. 93–126) та іншу наукову літературу.

ближчі контексти. (Не завжди обсяг публікації дозволяє текстологу демонструвати свою громіздку «кухню», проте це обов'язково потрібно зробити, принаймні, для себе в чернетках). Більше того, в одній з таблиць із порівнянням двох оповідей про почернення литовського князя Войшелка, з ВЛ та Новгородського І літопису (с. 497–498) – автор В. Арістов виділяє як спільні вирази висловлене *різними* словами про одну й ту саму подію²⁵. Тобто, те, що є ознакою не запозичень, а лише незалежних записів різних літописців про одні й ті самі події. Це є недвозначним порушенням методики дослідження. Мені довелося працювати з десятками незалежних (або паралельних) повідомлень про одні й ті самі події у різних літописах. Місцеві літописці не були повністю герметичними, хоча найчастіше фіксували подію в чужих землях тоді, коли вона зачіпала місцеві інтереси. Незалежні повідомлення мають спільне фактографічне ядро, проте оформлюють свідчення про подію у *нетотожні* слова, часто з різними деталями й регулярно – з різними оцінками. Усе це більш характерне для усного, а не писемного способу отримання інформації.

В цілому, текстологія базується на точних зіставленнях тотожного й відмінного в пам'ятках, чого бракує рецензованих книзі.

Повернемося до «пізніх вставок». Автор В. Арістов (с. 123–125) подає п'ять різних варіантів «розшарувань» на «галицький» текст та «волинські» вставки у ГЛ. Гратися з такими речами текстологам краще на дослідницькій «кухні» – до того, як вони визначили для себе точний зміст давнього тексту. Думки чотирьох перекладачів ГВЛ тут розійшлися, тобто, зіп'єртися не було на кого. Текст ГЛ²⁶ непростий, оскільки в ньому поєднуються опис військових дій одночасно з пригадуваннями події, наявні нерозкриті займенники, однак ці риси якраз є типовими для ГЛ. Наявність обставин та деталей, відомих сучасникам і невідомих модерним дослідникам, характерна саме для близьких чи сучасних до події записів (через це вони незрідка з утрудненнями піддаються «дешифровці»).²⁷ Нового розуміння Арістов не запропонував, однак при цьому не припинив спроб «розшарувати» текст на «ранню» основу та «пізні» включення. Проте розуміння тексту є передумовою для визначення «нашарувань». Якщо дослідник не розуміє, про що йдеться у тексті (порівняно простий етап), то він не має права визначати, що вписано спочатку, і що потім (складний етап). Наявність п'яти варіантів «розшарувань» є наочною ілюстрацією того, що Арістов аналізованого ним тексту не розуміє. Але продовжує «виділяти» та нарізати «вставки».

Невдала спроба визначати форми однини та двоїни нівелює тлумачення тексту ГЛ як редактованого, автор Стависький. «Наш фрагмент – один із тих, де спостерігаємо **невмотивовану зміну** дієслівних форм **однини та двоїни**» (с. 245). З прикладів: «наоутрѣа же *приде* Даниль и Василко». – Річ у тім, що у препозиції дієслово у давньоруській мові звичайно узгоджене з першим із підметів (тобто, «*приде* Даниль и Василько», але «Даниль и Василько

²⁵ А якщо ще знати ближчі контексти того, що все ж таки збігається в текстах буквально, отримуємо докази незалежної оповіді про одну і ту ж подію. Так, новгородський запис: «бысть мятеж великъ в Литвѣ Божиємъ попушениемъ на нихъ: не терпяше бо Господь Богъ нашъ зрѣти на нечестивыя и поганыя, видя ихъ *проливающа кровь христьянскую акы воду*» – ВЛ «Воишелкъ же нача княжити в Новѣгородѣ . в поганьствѣ боуда . и нача *проливати крови много*» – Пс.78.3 «*пролиаша кровь ихъ аeko воду*». Залежність від ВЛ не підтверджена, Новгородський І ближче до Псалтиру, з якого в давнину навчалися читанню та письму. До усього іншого, новгородська звістка доступна не лише в тексті старшої редакції Новгородського І літопису, як стверджує В. Арістов, а й у тексті молодшої редакції (кожен такий випадок треба відзначати точно, а не приблизно). Див. Новгородская первая... С. 313–314.

²⁶ ПСРЛ 2, 720; Chronica, 6–7.

²⁷ Природно, що складніше розуміти власне *ранні оригінальні*, а не перероблені тексти. Причина зрозуміла: літописець пише про усім пам'ятні події, учасники яких здебільша ще живі й можуть, за необхідності, додати деталей. Напр., у ГЛ книжник вписує дієслова без імені діючого («поиде», «поидоша», «поидоста», присудок без підмета, бо підмет потрапив в еліпсис), або вживає нерозкриті займенники «внѣ», «ему», «его» в одній фразі або двох сусідніх без прояснення, про кого йдеться (а герої подій змінюються; без жодних попереджень про такі зміни!). Потім такий «майже усний» наратив доводиться довго дешифрувати, бо сучасний медієвіст не може пам'ятати, котрий ВІН кому ЙОМУ чи ЙІ, чи ІМ ЩО ЗРОБИВ, і які там були обставини.

придоста)). Подібне твердження свідчить про незнання давньоруської граматики, а не про редагування в ГЛ.

Коментар до статті, присвяченої чеському походу Данила²⁸. Автор Ярослав Затилук наводить цитату з початку оповіді, додаючи такі свої міркування: «...здогадно вставний фрагмент оформлено не цілком вдало зі стилістичного погляду: дієслівним формам **імперфекта** 3 ос. одн. («мыслаше», «спѣшаше», «тоснашеса»)) по обидва боки вставки **протистоять** форми з **давальним абсолютним** у вставці («Данилови же князю хоташоу»))» (с. 459). Чому *dat. abs.* мусить бути протиставленим *imprf.* – загадка, адже обидва позначають минулий час із деякими тонкощами у використанні, усі форми у ГЛ вжиті коректно. Гірше того, Затилук випускає в цитаті цілу фразу з тим самим імперфектом: «жена же его помогаше Данилови . словесы... Кинька». Далі, бої біля Опави, коли війська Данила мало не взяли місто, бо захисники-«нѣмци», втікаючи, залишили браму відчиненою, але своїх воїнів завернув Данило, котрий на той час втрачав зір і недобачив, що точиться успішна для його війська сутичка – коментуються таким чином: «**Вставна природа** ремарок про хворобу очей засвідчується їх **прямою суперечністю текстів**: Данило не бачить, що відбувається коло воріт міста, й заразом бачить, як його люди **тікають** (“Данило бо бѣ . вчима напрасно бола . и не видѣ бывшаго во вратѣх . видѣ бо люди своѣ **текоуща**”))» (с. 460). Це передовсім означає, що Затилук «текоуща» потрактовує як «тікають», тоді як «тещи» не має відношення до „втечі“. «Тещи» тут позначає „рухатися“, це одне з основних його значень²⁹. У наведеному описі йдеться не про рух від воріт „утеча“, а рух у ворота „стрімкий наступ“. ГЛ послідовно виписує сцену з головним героєм, який хворіє, погано бачить або взагалі не бачить вдаль деталі, але загалом добачає там якийсь рух. Жодних суперечностей у цьому фрагменті немає, і свідчить коментар не про «вставну природу ремарок про хворобу очей», а про погане знання давньоруської лексики автором коментаря. На цьому він, однак, не зупиняється і пропонує вилучити з прозорої оповіді ГЛ усі згадки про проблеми Данила з очима. Таким чином, володар, котрому виповнилося на той час 50 років і в котрого погіршився зір, перетворюється на неадекватного персонажа. Його власні дії, а також і вчинки людей, які його оточують, виявляються нічим не обумовленими.

Автори В. Арістов й О. Толочко коментують текст про угорського короля і боярина Судислава³⁰, з такими міркуваннями (на початку – коментований текст ГЛ): «Соудиславъ же бранашеть емоу . бѣ бо имѣашеть лествъ во срѣци своемъ не хоташе бо пагоубы королевѣ . имѣаше бо в немъ надежоу великоу . **бѣаше бо король** изнемоглъсѣ». Тут до трьох підрядних причини, що мали за суб'єкта Судислава (бѣ бо имѣашеть лествъ...) додано ще одне (плюсквамперфект), що має за суб'єкта короля, і отже, **не цілком узгоджується із загальним змістом (пояснення поведінки Судислава)**. Що власне, і дає змогу трактувати це підрядне речення **як додаток**» (с. 292). – Завданням ГЛ було не «пояснення поведінки Судислава», а опис діянь Данила, що, зрозуміло, захоплювало тих осіб та ті обставини, які з Данилом були пов'язані. Плюсквамперфект позначає дію, що сталася до мовленого. У даному разі – до більшої частини уривка, що починається з «Соудиславъ же». Ця форма дієслова зазвичай вживалася, аби вказати

²⁸ ПСРЛ. Т. 2. Стп. 821–826; Chronica. S. 342–343.

²⁹ „Йти, ходити, швидко йти, бігти; рухатися, пересуватися; текти; прямувати...“. Див. Словарь древнерусского языка XIV–XVI веков. Москва : Русский язык ; Санкт-Петербург : Азбуковник ; Нестор-История, Т. 13. 2023. С. 523–529. У рік видання «Текстології Галицько-Волинського літопису» ще не вийшов цей том СДРЯ, однак можна було подивитися в «Матеріалах» Ізмаїла І. Срезневського (Срезневский И. И. Материалы для словаря древнерусского языка по письменным памятникам. Санкт-Петербург, 1903. Т. 3: Р – Я (репринтне видання цього тому: Москва : Знак, 2003. 1000 с.). С. 955–956: «течи=тещи: течь; литься, проливаться; двигаться; бежать, скоро идти; нестись; стремиться; направиться; обратиться; разлиться, распространиться»). А також інших довідкових виданнях, в Інтернет-словниках, на сайті Давньоруського підкорпусу Національного Корпусу російської мови тощо. «Тещи» це одне з розповсюджених слів у давньоруських текстах (СДРЯ вказує 468 прикладів ужитку тільки до кінця XIV ст.!). Те, що керівник проєкту не виправив елементарну помилку в одного з членів авторського колективу, підкріплює думку про те, що нетверде знання давньоруської лексики – характеристика усього авторського колективу.

³⁰ ПСРЛ. Т. 2. Стп. 749: 24–28; Chronica. S. 116–117.

причину тих чи інших дій чи пояснити, як виник такий-то і такий-то стан речей. З контексту відомо, що кілька радників, серед них Данило Романович, спонукали Мстислава Удатного атакувати угорського короля, котрий знаходився недалеко на річці Лохть³¹. Зміст фрагмента, що нас цікавить, такий: „(на відміну від них) Судислав раз за разом (impf.) боронив йому (Мстиславу) наступати, оскільки був ладний зрадити, й не хотів розгрому короля, покладаючи на нього свої сподівання, бо король (вже до цього) був позбавлений сил (мається на увазі: втратив спроможність продовжувати воювати й не витримав би наступу Мстислава Удатного)“. Тобто, стан короля «изнемоглься», „вже не міг / втратив спроможність / був позбавлений сил“ – це те, з чого *виходить* «поведінка» Судислава («лестивий» же останній тому, що його виразно про-угорська лінія поведінки³² не збігалася з Даниловою; власне Мстислав з угорськими правителями більш-менш уживався). Боярин-герой цього фрагмента знає, що король не витримає прямого зіткнення, і настійливо радить князю не втручатися активно в події. Як один із найближчих радників Мстислава Удатного (далі в некролозі Мстиславу Мстиславичу з ГЛ натрапляємо на визнання, що вчинки Мстислава були обумовлені «Соудислава лєстьца свѣтомъ» „порадами Судислава-лєстивого“; ПСРЛ, 2, 752: 7-8) він легко міг впливати на князя. Текст добре узгоджений, конструкція з плюсквамперфектом типова для ГЛ й зустрічається неодноразово від початку літопису. Отже, вказані автори не зрозуміли зміст й оголосили фрагмент, що повідомляє *про причину* – «додатком», який потрібно вирізати.

Роблячи подібні операції, свою діяльність усі члени цього авторського колективу оцінюють як позитивну, таку, що «нормалізує» текст ГЛ і дозволяє «досягнути» надзвичайно «стрункого викладу». Треба ще зважити на те, що протягом великих проміжків часу до ГЛ немає паралельних джерел, які б могли пересвідчити його інформацію. Аналізуючи один текст, дослідники займаються не «текстуальною критикою», а лише «літературною критикою», тоді як текстуальна критика починається з двох джерел (як, скажімо, суздальські літописи – для Київського зводу XII ст.). Так-от, текстологи навіть за наявності 2-х – 3-х і більше версій не мають права на терміни на кшталт «нормалізація», коли йдеться про уведення кон’юктур. Пишеться «наша кон’юнктура», «пропонована мною кон’юнктура». У жодному методичному посібнику таких «велосипедовинахідних» термінів як «нормалізація тексту» та приведення його в «стрункіший» стан не побачимо.

Окрім недозбираного матеріалу, недотримання коректних текстологічних процедур, поганого знання давньоруської мови – існують інші вагомі підстави вважати зроблені авторським колективом «розшарування» і ґрунтовані на них гіпотези невалідними. У ГЛ незрідка трапляються непряшені займенники (без імен) та еліпси (простою мовою – пропуски, напр., пропуск підмета й наявність тільки присудка в реченні)³³. Типовою також є ситуація, коли спочатку вписано займенник, а пояснення-ім’я персонажа йде після нього. Усе це засвідчує в ГЛ реєстр давньоруського, близького до розмовного мовлення (з деякими особливостями, подібні явища спостерігаються також у Новгородському I літописі і, переважно у промовах князів, – у Київському літописі кінця XII ст.). Дослідники сприймають ГВЛ, як правило, як твір високолітературний, адже його автор, ніби хизуючись, виставляє на загал свою ерудованість, знання таких джерел, як Йосиф Флавій, Іоан Малала, Георгій Амартол, Александрія та ін. Частково завдяки хронографії трапилося надуживання дієприкметниками, *dat. abs.* та *ін.*, але це не призвело до панування церковнослов’янської мови в ГЛ. Буквально поряд знайдемо пасажі,

³¹ «...молващимъ имъ поиди княже на корола . по Лохти ходить» (ПСРЛ. Т. 2. Стп. 749: 23–24).

³² Voloshchuk M. Ruthenians (the Rus”) in the Kingdom of Hungary, 11th to Mid- 14th Centuries. *East Central and Eastern Europe in the Middle Ages. 450-1450* / eds. F. Curta and D. Zupka. Vol. 76. Leiden ; Boston : Brill, 2021. P. 11, 61, 91, 143 та ін. (див. у вказівнику імен, р. 337). Також: Тору С. До болгарського, галицького й австрійського походів молодшого короля Бєли. *Тору Сенга. Галич, Галицька та Руська землі у взаємодіях з Угорщиною XI–XIII сторіч. Галич. Збірник наукових праць* / за ред. М. Волощука. Івано-Франківськ : Лілея–НВ, 2020. Серія 2. Вип. 5. С. 69–70.

³³ Тестелец Я. Г.: «Эллипсисом обычно считается невыраженность некоторого «подразумеваемого» члена предложения, который может быть при желании восстановлен (большинство нулевых единиц не подаются “восстановлению”)». Тестелец Я. Г. Введение в общий синтаксис. Москва : Российский государственный гуманитарный университет, 2001. С. 21.

у яких не зрозуміло який «внѣ» котрому «емоу» / «има» / «имѣ» щось зробив, а уточнення чи пригадування вставлені посеред чи наприкінці фраз. Так, ніби переказує фільм дитина-учень молодших класів, поспішає і проковтує слова. Вони були написані для сучасників, котрим цього було достатньо. Явища є типовими для давньоруської мови: «У берестяних грамотах, так само як і в літописі, нерідкісними є випадки, коли словосполучення виявляється розірваним: все-редину вклинене слово (чи група слів), не підпорядковане жодному з членів даного словосполучення. Інакше кажучи, порушений так званий принцип проєктивності... Пріоритет віддається іншому принципу...: “спочатку головна частина повідомлення, тоді уточнення”. Згідно цього принципу, спершу проголошується суть справи (без деталей), й усі уточнюючі слова утворюють другу, додаткову частину висловлювання, яка фактично являє собою ланцюжок синтаксично не пов’язаних одне з одним слів чи синтагм»³⁴. Скільки можемо судити, у великій кількості випадків саме ці явища кваліфікуються авторським колективом як «вставки», утворені внаслідок «волинського редагування». Насправді ж вони такими не є: аналогі з берестяних грамот, наприклад, абсолютно виключають не тільки неодноразове, а й будь-яке «редагування». Відтак, додаткову частину висловлювання вписано тим самим автором ГЛ, цілком згідно з нормами давньоруського узусу.

Окрім того, авторський колектив обстоює думку, що ГЛ написаний на початку 1260-х рр. за один раз, а не базується на попередніх зводах, повістях чи систематичних літописних записах. Не зважаючи на це, дослідники великою мірою намагаються працювати з текстом як зі звичайним літописом. Серед іншого, «викриваючи анахронізми». Мовляв, такий-то діяч ще не міг знати про те-то і те-то, а воно вже в записах присутнє. – Але ж автор ГЛ уже про це знає. Ба більше, він свідомо використовує часову дистанцію, подаючи події з різних боків та змінюючи темпоральні характеристики. ГЛ – далеко не Київський літопис, де якщо хронологія збивається на 2–3 чи 4 роки, то це добре й одразу відчувається у викладі. У ГЛ наш книжник, ніби насміхаючись над медієвістами, зізнається: «Въ та же лѣта . или **преже** или **потомъ**» (!) (ПСРЛ 2, 828: 24-25). Завдяки цьому ж марно «викривати» невідповідності в тексті ГЛ. Літописець пише свій наратив через кілька десятків чи кілька років по завершенню подій, використовуючи деінде ранні матеріали. Його спеціальним завданням було відверто схвальне висвітлення вчинків Данила та всієї родини Романа Мстиславича. Коли літописець вписує анахронічні деталі – він у своєму праві, і коли використовує схожі вирази в описі битв, розділених у часі 30-ма роками – також, і багато в чому іншому.

Наведу кілька прикладів. Під Іпат. 1210 р. в описі змови проти угорського короля Андрія II серед постраждалих з його двору згадується «шюринь его ...*патрѣархъ Авльскыйи*» (ПСРЛ 2, 729). Йдеться про брата королеви Гертруди і патріарха *Аквілейського* Бертольда Меранського (1182–1251). Однак патріархом він став з 1218 р., а до того був архієпископом Калочі³⁵. У звичайному літописі різниця у 8 років стала б підставою строго зауважити жахливий анахронізм. Але оскільки наш літописець писав у 1260-х рр. – він, очевидно, просто знав цю особу вже в такому сані. Знання про невідповідність нічого не дає для текстології ГЛ.

Інший приклад – фрагмент тексту Іпат. 1223 р. з перерахуванням володимирських єпископів (ПСРЛ 2, 740): «...и потомъ Коузма . кроткый прп^ѣбныи смиренныи . пискоупъ Володимирскыйи . бо у же изволившию . Даниль созда градъ . именемъ **Холмъ** . создание же его . иногда скажемъ . Бж^ѣіею же волею избранъ бы^ѣ . и поставленъ бы^ѣ . Иванъ пискоупъ . княземъ Даниломъ клироса . великое цр^ѣкви ст^ѣои бц^ѣи . Володимирскои . бѣ бо **преже того** пискоупъ . Асафъ . Воугровскыйи . иже скочи на столъ митрофолить . и за то свѣрженъ бы^ѣ стола своего и переведена бы^ѣ пискоупъа во **Холмъ**». Коментуючи, О. Толочко пише про «глосу» (с. 210), яку виділяє курсивом (тоді як bold мій. – Т. В.). Здавалося б, очевидна вставка у список володимирських єпископів. Ближчий розгляд, однак, виявляє, що персонажів поставлено не за чергою від раніших до пізніших у часі, як мусить бути в переліку єпископів. Зокрема, Асаф насправді

³⁴ Зализняк А. А. Древненовгородский диалект. 2-е изд., переработанное с учетом материала находок 1995–2003 гг. Москва : Языки славянской культуры, 2004. С. 190.

³⁵ URL: [https://en.wikipedia.org/wiki/Berthold_\(patriarch_of_Aquileia\)?uselang=bg](https://en.wikipedia.org/wiki/Berthold_(patriarch_of_Aquileia)?uselang=bg) (дата звернення: 08.10.2024).

мав би згадуватися перед Іваном. Отже, це не список, а складніший наратив, у якому використано якісь ранні записи. Про те саме свідчить дубль-згадка того таки Асафа вище серед володимирських єпископів, з цілковито іншими характеристиками, «**блаженьний, преподобный сватитель**» зі Святої Гори (Афону): «бѣ бо Асафъ . бл'жныи преподобный ст'ль Ст'ое Горы». Після Кузьми в тексті вперше з'являється «Холмъ». Знаючи про особливості давньоруського мовлення, можемо припустити, що оповідач усвідомлював, що він уперше для читачів згадує це місто й необхідним є пояснення (як у розмовному – «да, а це те-то, потім розповім», – після чого повернення до головної лінії). Відтак, цей уривок слід кваліфікувати як пригадування, зроблене основним «галицьким» автором, що писав та komponував матеріали.

Мовлене означає, що в дослідників, котрі намагалися визначити «вставки» у ГЛ, одна по одній виймаються такі опертя з області традиційної текстології, як аналіз неузгодженостей у часі, змістовних неузгодженостей, стилістичної нерівності записів.

Також ці автори спробували механічно пристосувати до ГЛ та ВЛ прийоми, що були напрацьовані для текстологічних досліджень «*Повісті временних літ*» та Київського літопису кінця XII ст. Не кажучи про ПВЛ, навіть Київський літопис відстоїть від ВЛ майже на століття. Тим часом, члени авторського колективу намагаються використовувати такий показник, як зміна форм однини, множини, двоїни (зокрема, двоїни) у тексті. Однак, на думку таких фахівців у давньоруській мові, як В. Б. Крисько та О. Ф. Жолобов³⁶ – у XIII ст. двоїна починає руйнуватися. Відповідно, давньоруські книжники у ній вже плутаються. Це підтверджують і не залучені авторським колективом свідчення з Граматичних покажчиків ГЛ та ВЛ. Напр., слово «вѣ» (дв., у множ. – «мы») зустрічається виключно в ГЛ буквально кілька разів (с. 715: «вѣ» – місц., знах., род. «наю» 766: 28, 801: 17; знах.-род. / род. 766: 28; род. 730: 25, 810: 11; дав. нама 752: 11, 783: 2), тоді як у ВЛ форма взагалі відсутня.

Взагалі-то здається само собою зрозумілим, що якщо той чи інший дослідник бажає використовувати граматичні показники як свідчення того чи іншого явища в аналізованому ним давньоруському тексті, потрібно було б усе ж таки спочатку вивчити давньоруську мову, поцікавитися історичною граматиною та історичним синтаксисом.

Нарешті, автори рецензованого видання цілком покладаються на те, що «*Повість временних літ*» та Київський літопис (які нині входять у склад Іпат та Хл), ще не були відомими під час написання ГЛ і запозичення з них неодмінно вніс «волинський редактор». Однак маємо свідчення Іудейського хронографа, укладеного більш-менш у той самий час, що й ГЛ, бл. 1262 р. («перенос» пам'ятки на XIV ст. не підтвердився) на користь того, що «*Повість временних літ*» уже була доступною його укладачу чи укладачам³⁷. Щодо «вікна можливостей», то починаючи з кінця 1230-х рр., а особливо після нашестя Батия відзначено кілька моментів, коли Данило та його двір могли ознайомитися з Київським літописом. Відтак, аргумент «знання попередніх літописів» із сильного перетворюється на ніякий: одна річ бути взагалі незнайомим з пам'яткою і цілком інша – свідомо віддавати перевагу текстам, скажімо, хронографічного жанру.

Не сумніваюся, що читачі в такій об'ємній книзі можуть знайти для себе корисне. Зокрема, ті, хто працює з ГВЛ – у Граматичних покажчиках зі словоформами, зробленими І. С. Юрієвою. Однак щодо текстологічного боку «*Вступу*» та «*Тлумачних коментарів*», у вказаній праці відсутнє достовірне. Матеріал незрідка зібраний некоректно, коли заявлене одне, а звіряння текстів показує інше. Або взагалі не зібраний, коли постулюється якась теза, при цьому текстологічне зіставлення відсутнє; якщо ж його проробити – демонструє цілковито іншу картину. Це ознаки неякісної, халтурної роботи вже на стадії збору матеріалу, не кажучи вже про інші етапи роботи, де погано зібраний матеріал веде до вад у аналізі матеріалу, а далі помилки нарастають як снігова куля. Також, не можна покладатися на володіння методикою текстуальної критики. Печально, що розуміння авторським колективом давньоруського тексту

³⁶ Историческая грамматика русского языка / под общ. ред. В. Б. Крысько. Москва : Азбуковник, 2020. С. 129–164, 206–208.

³⁷ Vilkul T. The Primary Chronicle in the Judean Chronograph (1262). *Український історичний журнал*. 2025. № 1 (580). С. 141–158.

– недостатнє; трактування ними особливостей давньоруської мови вказує на незнання граматики, погане знання лексики та синтаксису.

Наостанок, ще раз мушу повторитися – я не давала і не даю дозволу на використання моїх чернеток. У рецензованій книзі мною не написано жодного рядка, вказівка на моє «авторство» у ній є фальшивою.

Список скорочень

dat. abs. – dativus absolutus (укр.: давальний самостійний);

ВЛ – Волинський літопис (друга, або «волинська» частина ГВЛ);

ГЛ – Галицький літопис (перша, або «галицька» частина ГВЛ);

ГВЛ – Галицько-Волинський літопис (у рецензованій праці: ГВл);

Іпат – Іпатівський список ГВЛ (у рецензованій праці позначено як Іпат., з крапкою на кінці);

Іпат-Хл – спільний протограф головних списків літопису, до того як вони розійшлися;

Показчики – Граматичний показчик до Галицького літопису (у рецензованому виданні займає с. 693–820); Граматичний показчик до Волинського літопису (с. 821–913);

ПСРЛ 2 – Іпатьевская летопись. *Полное собрание русских летописей. Т. 2;*

Хл – Хлебниковський список ГВЛ (у рецензованій праці позначено як Хлебн.).

REFERENCES

Aleksandrovych, V. (2023). «Novyi litopysec''» yak tekstologiiia tekstu, ne vartoho prochyttannia? Galycko-Volynskiy litopys. *Tekstologiiia*. O. P. Tolochko (Ed.). Kyiv, 2020. 929 p. *Kniazha doba: istoriia i kultura*. Lviv. XVI. S. 147–264 (in Ukrainian).

Chronicar Galiciano-Voliniana (Chronica Romanovician). (2017). Dąbrowski, D., Jusupović, A., Juriewa, I., Majorow, A., Wilkuł, T. (Eds.). *Monumenta Poloniae historica. Nova series. XVI*. Kraków; Warszawa: Polska Akademia Umiejętności, 710 s. (in Polish, in Old Church Slavonic).

Colwell, E. C. (1969). *Studies in Methodology in Textual Criticism of the New Testament*. Vol. 9. Leiden : Brill (in English).

Dąbrowski, D. (2023). Badając Kronikę Halicko-Wołyńską (Kronikę Romanowiczów). *Rozważania na marginesie opracowania Oleksija Tołoczki, Kwartalnik historyczny*, CXXX, 2, s. 379–397 (in Polish).

Drevnerusskij perevod «Istorii Iudeiskoj voiny» (2004). «Istorii Iudeiskoj voiny» Iosifa Flavii. *Drevnerusskij perevod*. T. 1. A. A. Pichkhadze, I. I. Makeeva, G. S. Barankova, A. A. Utkin (Ed. was prepared by). Moskva: Yazyki slavianskoj kultury, pp. 7–61 (in Russian).

Ipatievskaia letopis''. (2001). *Polnoe sobranie russkikh letopisej. 2*. Moskva: Yazyki slavianskoj kultury, 648 s. (in Old Church Slavonic).

Maas, P. (2011). Kritika teksta / perevod 4-go nemeckogo izdaniia. D. Torshilova (Ed.). *Aristej*. IV. Moskva, pp. 136–173 (in Russian).

Metzger, B. M. (1996). *Tekstologiiia Novogo Zaveta. Rukopisnaia tradiciia, vzniknoveniie iskazhenij i rekonstrukciia originala*. Igumen Innokentij (Pavlov) (Ed). Moskva: Bibleisko-bogoslovskij institut sviatogo apostola Andreia, 325 p. (in Russian).

Novgorodskaja pervaja letopis'' starshego i mladshego izvodov (1950). A. N. Nasonov (Ed., Pref.). Moskva; Leningrad: AN SSSR, 641 s. (in Russian, in Old Church Slavonic).

Orlov, A. S. (1926). K voprosu ob Ipat'evskoj letopisi. *Izvestiia Otdeleniia russkogo yazyka i slovesnosti*. Leningrad, 31, pp. 93–126 (in Russian).

Sheveleva, M. N. (2010). Vtorichnyie imperfektivy s suffiksom -ыва-/ива- v letopisiakh XII–XVI vv. *Russkij yazyk v nauchnom osveshchenii*. Moskva, no. 2 (20), pp. 199–241 (in Russian).

Slovar'' drevnerusskogo yazyka XI–XIV vekov. (2023). Moskva: Russkij yazyk; Sankt-Peterburg: Azbukovnik, Nestor-Istoriia. vol. 13, 728 p. (in Russian).

Sreznevskii, I. I. (2003). *Materialy dlia slovaria drevnerusskogo yazuka po pis'mennym pamiatnikam*. Vol. 3: P–ІА. Sankt-Peterburg, 1903 (reprint – Moskva: Znak, 1000 p.) (in Russian).

Toru, S. (2020). Do bolgars'koho, halyc'koho i avstriis'koho pokhodiv molodshoho korola Bely. *Galych. Serii 2. Vyp. 5. Toru Senga. Galych, Galyc''ka ta Rus''ka zemli u vzaiemovidnosynakh z Ugorshchynoiu XI–XIII storich*. M. Voloshchuk (Ed. ta pereklad z uhors'koi). Ivano-Frankivsk: Lileia–NB, pp. 49–73 (in Ukrainian).

Tov, E. (2001). *Tekstologiiia Vetkhogo Zaveta*. Gleb Yastrebov (Ed.). Moskva: Bibleisko-bogoslovskij institut sviatogo apostola Andreia. 424 p. (in Russian).

Tschizewskij, D. (1953). Zum Stil der Galizisch-Volynischen Chronik. *Südostforschungen*, 12, pp. 79–109 (in German).

Vilkul, T. (2019). *Letopis'' i Chronograph. Tekstologiya domongolskogo kievskogo letopisaniia*. Moskva: Kvadriga, 426 p. (in Russian).

Vilkul, T. (2025). Pokhid Riuryka na Galych 1206 r. *Siverianskij litopys. Naukovyj zhurnal*, no. 2 (182), pp. 5–15 (in Ukrainian).

Vilkul, T. (2025). The Primary Chronicle in the Judean Chronograph (1262). *Ukrains''kyi istorychnyi zhurnal*, no. 1 (580), pp. 141–158 (in English).

Voloshchuk, M. (2021). Ruthenians (the Rus'') in the Kingdom of Hungary, 11th to Mid – 14th Centuries. *East Central and Eastern Europe in the Middle Ages. 450–1450*. F. Curta, D. Zupka (Eds.). Leiden; Boston: Brill, vol. 76, 347 p. (in English).

Yur''ieva, I. S. (2013). Nekotoryie osobennosti sintaksisa, morfologii i leksiki tak nazyvaiemoj Galicko-Volynskoj letopisi. *Lingvisticheskoe istochnikovedeniie i istoriia russkogo yazyka (2012–2013)*. Moskva, pp. 135–151 (in Russian).

Zalizniak, A. A. (2004). *Drevnenovgorodskij dialekt*. 2-e ed. Moskva: Yazyki slavianskoi kultury, 881 p. (in Russian).